

УДК 343.26

Стор Назимко,

науковий співробітник відділу організації наукової роботи
Донецького юридичного інституту
Луганського державного університету внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка

ПОКАРАННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ НАУК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЦИКЛУ*

У статті досліджено інститут покарання як категорію наук кримінально-правового циклу. Надається визначення поняття «інститут покарання». Надається характеристика кримінально-правового, кримінологічного, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального забезпечення інституту покарання.

Ключові слова: наука, кримінально-правовий цикл, інститут покарання.

Національною академією правових наук визначено, що перспективним напрямом наукових досліджень є розроблення кримінально-правових наслідків учинення злочину. Зокрема виділяються такі проблеми, як визначення виду й переліку кримінальних покарань, пеналізація злочинів, запровадження альтернативних заходів реагування на злочин тощо [1]. Як бачимо, усе зазначене стосується розвитку інституту покарання. Однак для того щоб розроблювати цей напрям, перш за все, необхідно з'ясувати сутність, зміст та поняття інституту покарання як категорії кримінально-правових наук.

Зазначимо: все, що людина знає про оточуючий світ та про саму себе, вона знає у формі категорій, понять, без яких неможливі мислення, пізнання властивостей предметів, їх зв'язку з іншими предметами, тенденцій та перспектив розвитку.

Успішність досягнення мети в будь-якій, в тому числі і науковій діяльності, залежить від рівня розробленості її категоріального апарату. Це обумовлює те, що поряд із загальноживаними кожна галузь знання має свої особливі категорії.

Кожна наука (цикл наук) оперує специфічним арсеналом логічних засобів

мислення, за допомогою яких здійснюється опанування сутності та змісту предмета цієї науки (циклу наук). Ядро науки (циклу наук) становлять загально-визнані та основоположні поняття — категорії, які у системі утворюють її так звані категоріальний устрій [2].

У сфері суспільствознавства виділяють спеціалізований круг знань — юриспруденцію. Якщо суспільствознавство — це наука про суспільство взагалі, то правознавство — система знань у галузі права і держави (термін «правознавство» тожний терміну «юриспруденція»).

Як пам'ятаємо, термін «юриспруденція» виник у Стародавньому Римі наприкінці IV—на початку III ст. до н. е. (від лат. *jurisprudentia* — правознавство) і вживається у таких значеннях: 1) наука про право і державу, тобто юридична наука, або — теоретична діяльність в галузі права; 2) професійна практична діяльність юриста (судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, адвоката тощо) [3].

В юридичній науці аксіоматичним є твердження, що обов'язковою умовою якісного застосування будь-якого закону є правильне з'ясування змісту та значень категорій та понять, що є в ньому.

Особливе значення проблема побудови понять набуває для наук кримінально-правового циклу. До нього прийнято

* Рекомендовано до друку кафедрою кримінального права та кримінології Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.

включати науки кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, кримінально-процесуального права. Проте у кримінально-правовій доктрині точному значенню категорій та понять не завжди приділяється належна увага, що з часом зумовлює помилки у побудові відповідних норм і, відповідно, в їх тлумаченні у ході застосування [4].

Як зауважує Г. В. Гребеньков, для наук кримінально-правового циклу проблемою є розроблення специфічного професійно спрямованого понятійного апарату, максимальне наближення його до доктринальних положень та нагальних потреб теорії та практики [5]. Особливої гостроти набуває розроблення категоріального апарату наук кримінально-правового циклу стосовно суміжних питань, які стосуються інституту покарання.

Науки кримінально-правового циклу, зважаючи на їх єдність, системність та спрямованість на протидію злочинності, мають у своєму «арсеналі» властиві для них категорії. Однією з яких, на нашу думку, є категорія інституту покарання. Маємо зауважити, що йдеться не про поняття, якими оперує будь-яка з наук кримінально-правового циклу, а про загальні, комплексні категорії, що включають у себе систему кримінально-правових, кримінально-виконавчих, кримінально-процесуальних норм та засобів протидіючого впливу. Саме це й відрізняє їх від понять конкретної науки кримінально-правового циклу, оскільки категорії наук кримінально-правового циклу — це найбільш загальні, фундаментальні поняття, в яких відображають особливі зв'язки правових явищ, які існують у сфері правового забезпечення протидії злочинності. Конкретні категорії наук кримінально-правового циклу не можуть визначатися тільки в галузевому значенні. Вони мають підкреслювати сутність, специфіку усіх наук кримінально-правового циклу, їх спрямованість на протидію злочинності. Однак генеральне, домінуюче положення серед них залишається за наукою кримінального права, яка відіграє визначальну роль серед галузей, інститутів і норм, які становлять правову основу протидії злочинності [6].

Як слушно зазначає М. І. Панов, глибока і ґрунтовна розробка наукових понять є

не тільки необхідною умовою правильного застосування чинних кримінально-правових норм, а й фундаментальною базою вдосконалення чинного законодавства [7].

Слід зазначити, що жодна робота, присвячена розв'язанню проблем протидії злочинності, не обходиться без дослідження категоріального та понятійного апаратів. У розробку категоріального апарату наук кримінально-правового циклу значний внесок зробили такі вітчизняні вчені, як П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. В. Голіна, В. К. Грищук, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, О. Г. Колб, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, М. В. Костицький, О. М. Литвак, М. І. Мельник, П. П. Михайленко, А. А. Музика, В. О. Навроцький, М. І. Панов, А. О. Пінаєв, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, Є. В. Фесенко, В. П. Філонов, М. І. Хавронюк, С. М. Школа, С. С. Яценко та інші. Однак категоріальний ряд цих наук в сфері реалізації покарання розроблений ще недостатньо.

Тому метою цієї статті є визначення поняття інституту покарання як категорії наук кримінально-правового циклу.

Перш за все, необхідно визначити поняття інституту покарання. Для цього з'ясуємо зміст інституту покарання, звернімося до положень теорії держави та права, кримінально-правової теорії та дослідимо такі поняття, як «правовий інститут» та «кримінально-правовий інститут».

У теорії держави та права під правовим інститутом розуміють таке угруповання норм права певної галузі чи підгалузі, що регулює конкретний вид чи сторону однорідних суспільних відносин [8].

Для наук кримінально-правового циклу визначення поняття інституту має бути більш конкретним, оскільки цей цикл наук цікавить юридичне поняття, яке було б наповнене чітким і відповідним змістом. Не можна зупинятися при визначенні інституту на певному виді чи стороні однорідних суспільних відносин, які він регулює. Це може призвести до неможливості виявлення в різнобарвній правовій матерії окремого інституту [9].

Беззаперечним є той факт, що для наук кримінально-правового циклу системоутворюючими є положення науки кримінального права. Тому під час визначення поняття «інститут покарання» перш за все необхідно «відштовхуватись» від кримінально-правової теорії.

Деякі вчені зазначають, що усі інститути кримінального права мають розподілятися виключно за структурою КК України і виключно на інститути Особливої та Загальної частини кримінального права України [10]. Однак інститути кримінального права та інститути кримінально-правового законодавства навряд чи можна розподіляти тільки на інститути загальної та особливої частин. Прямий приклад цього інститут покарання в кримінальному праві України, який об'єднує як положення загальної частини, так і положення особливої частини кримінального права України. Викремлення інституту покарання у кримінальному праві України базується на такому теоретичному висновку, що правовий інститут — це заснована на законі сукупність норм, яка повинна забезпечити регулювання в межах предмета даної галузі права певного відносно самостійного суспільного відношення, а також пов'язаних з ним похідних відносин [11].

Зважаючи на це, можна стверджувати, що інститут покарання в кримінальному праві — це заснована на законі про кримінальну відповідальність сукупність кримінально-правових норм, яка забезпечує регулювання відносин стосовно визначення мети, оптимальних виду і розміру покарання як у положеннях Загальної частини, так і в санкціях Особливої частини КК України, призначення покарання та звільнення від покарання та його відбування. Інститут покарання включає в себе положення розділів X, XI, XII, XV Загальної частини КК України та санкції статей (санкції частин статей) Особливої частини КК України.

Як зауважує Г. В. Гребеньков, навмисне використання деякими авторами великої кількості категорій в кримінально-правовій сфері призводить до етимологічної плутанини та безпідставного заміщення одного поняття іншим [12].

Загальноприйнято вважати, що при аналізі категорій, особливо тих, що мають юридичний зміст, прийнято розрізняти сам зміст, що відображає його глибинну сутнісну природу, і форму існування.

Щодо кола наук, досягнення яких застосовуються у справі протидії злочинності, то навряд чи знайдеться дослідник, який чітко його визначить. І гуманітарні, і природничі науки, прямо або опосередковано розробляють платформу для загальної справи — протидії злочинності в різних сферах суспільного життя. Однією з таких сфер є право. У справі розроблення правової бази протидії злочинності задіяні усі юридичні науки. Однак безпосереднім об'єктом вивчення злочинності та розробленням правових заходів протидії їй займаються представники чотирьох юридичних наук: кримінології, кримінального права, кримінального процесу та кримінально-виконавчого права. Спільним для них є те, що вони мають справу з процесом визначення та реалізації кримінальної відповідальності, яка в рамках цих наук є основним засобом протидії злочинності. Оскільки покарання є однією з форм кримінальної відповідальності, а більшість випадків правозастосування в кримінальному судочинстві вирішується саме реалізацією покарання, то для зазначених наук спільним є питання мети, оптимальних виду і розміру покарання за злочин; призначення та звільнення від покарання та його відбування; засобів протидіючого впливу на злочинність під час реалізації покарання тощо. Тобто, з позиції філософської категорії інтересу, зазначені науки поєднують інтерес протидії злочинності, який виявляється у необхідності законодавчого забезпечення реалізації кримінальної відповідальності, основною формою якої є реалізація покарання.

Предметом науки кримінального права є такі соціальні явища, як злочин і покарання. Щодо покарання, то наука кримінального права розкриває його сутність та соціальний зміст, досліджує його поняття та юридичні ознаки, визначає зміст його мети, аналізує окремі види покарань, підстави та порядок їх призначення; вивчає проблеми звільнення від покарання [13].

Предметом науки кримінально-виконавчого права є вивчення політики держави в сфері виконання покарань, історії розвитку світового та національного законодавства, а також органів та установ, які виконують покарання, системи кримінально-виконавчого законодавства та його джерел, ознайомлення з міжнародними нормативно-правовими актами з питань виконання покарань, вивчення практики виконання покарань і виправлення засуджених [14].

Предметом науки кримінології є злочинність у конкретних умовах місця та часу, визначених просторово-часових межах, найбільш загальні закономірності злочинності, як явища людського співжиття [15]. Стосовно покарання, то в кримінології на початку 80-х років ХХ ст. О. В. Старковим було розроблено окрему кримінологічну теорію стосовно покарання — кримінопенологію [16]. Він вважає, що кримінопенологія — це вчення про кримінальні явища під час виконання покарань та здійснення інших мір кримінально-правового характеру у розрізі їх причинності, профілактики та інших форм впливу, яке знаходиться при цьому на стику науки кримінології, пенології та кримінального права [17].

Цю теорію в кримінології, поряд з кримінологією сім'ї, політики, засобів масової інформації тощо вчені об'єднують у теорію злочинності соціальних підсистем. Як зазначає Д. А. Шестаков, кримінопенологія — це вчення, яке вивчає взаємозв'язок злочинної множинності з окремими функціональними елементами суспільної системи [18]. Однак це доволі загальне визначення, яке не дає можливості виокремити її сутнісні характеристики.

Деякі вчені вважають, що кримінопенологія — це галузь кримінології, яка вивчає злочинність, її причини та умови, особу злочинця, специфічну систему боротьби зі злочинністю та наслідками злочинності у місцях позбавлення волі [19].

На наш погляд, найбільш вдало визначає предмет кримінопенології, у широкому його розумінні, О. В. Старков. Необхідно погодитися з В. М. Орловим з приводу того, що до предмета кримінопенології необхідно включити кримінальні

явища не тільки в період відбування кримінальних покарань, а також інших заходів кримінально-правового характеру, а й в процесі призначення, виконання та відбування запобіжних заходів кримінально-процесуального характеру [20].

Предметом науки кримінально-процесуального права є закономірності розвитку кримінального процесу, система його принципів, ефективність процесуальної форми і процесуальних гарантій правосуддя, особливості статусу окремих учасників процесу та проблеми вдосконалення їх правовідносин і процесуальної діяльності в цілому, проблеми забезпечення прав і свобод людини при здійсненні судочинства. Предметом цієї науки також охоплюється інститут покарання.

Як бачимо, щодо інституту покарання у кожній з наук кримінально-правового циклу є свій конкретно визначений предмет, що охоплює певну «ділянку» існування та реалізації цього інституту:

кримінально-правова наука досліджує мету покарання, визначає межі, порядок та умови призначення покарання, підстави звільнення від покарання та його відбування;

наука кримінально-виконавчого права досліджує шляхи досягнення мети покарання, засоби виправного впливу на засуджених, порядок і умови відбування тих чи інших видів покарань, порядок звільнення від відбування покарання — тобто деталізує предмет кримінально-правової науки;

наука кримінально-процесуального права своїм предметом має ряд положень з призначення справедливого та індивідуалізованого покарання, процесуальні гарантії прав засуджених;

кримінологічна наука має предметом питання спеціальної превенції, запобігання вчиненню злочинів особами, що відбувають чи відбули покарання, тощо.

Зрозуміло, що будь-яка категорія, яка претендує на статус вихідного поняття тієї або іншої галузі наукового знання, безумовно має піддаватися всебічному аналізу з точки зору вияву її сутності та змісту. Ось чому спільна для наук кримінально-правового циклу категорія повинна увібрати в свій зміст усі істотні (сутнісні) ознаки предмета цих наук. В іншому разі — категорія не тільки втра-

тять науковий статус, а й не носитиме виключного характеру, надасть право на існування тлумаченням, які не відповідатимуть дійсності.

В юридичній науці зустрічаються випадки застосування поняття «покарання» поза межами наук кримінально-правового циклу. Так, В. К. Колпаков, досліджуючи адміністративно-правові стягнення у контексті адміністративно-правової реформи, зазначає, що «первісним і фактичним призначенням стягнення є покарання за вчинок (адміністративний проступок)» [21]. У деяких державах таке застосування набуло законодавчого визначення. Наприклад, у ч. 1 ст. 3.1 КпАП Російської Федерації адміністративним покаранням є встановлена державою міра відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, яка застосовується з метою попередження вчинення нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами [22]. Навряд чи використання такого визначення адміністративного примусу є виправданим, оскільки відбувається підміна понять, які стосуються різних галузей права.

Слід зазначити, що «каральний» підхід до визначення поняття адміністративної відповідальності в цілому зводить нанівець сутність та призначення інституту самої адміністративної відповідальності. Під адміністративною відповідальністю прийнято розуміти застосування уповноваженим органом чи посадовою особою адміністративного стягнення до особи, яка вчинила правопорушення. У ч. 2 ст. 9 КУпАП зазначено, що адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені КУпАП, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Таким чином, інститут покарання як категорія наук кримінально-правового циклу — це комплекс кримінально-правових, кримінально-виконавчих, кримінально-процесуальних та кримінологічних норм та практики їх застосування, який охоплює мету, систему, вид і розмір покарання, положення щодо призначення, виконання/відбування та звільнення від покарання та його відбування, засоби протидіючого впливу на злочинність під час реалізації покарання.

ПРИМІТКИ

1. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. В. В. Сташица. — Х. : Право, 2008. — Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. — С. 789.
2. Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособ. для вузов / А. Г. Спиркин. — М. : Политиздат, 1988. — С. 191.
3. Поняття і ознаки юридичної науки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://law-edu.dp.ua/pouyattya-i-oznaku-yurydychnoji-nauky.html>. — Назва з екрана.
4. Хитра О. Проблемні питання теоретичного визначення поняття «залучення неповнолітніх до вчинення злочину» / О. Хитра // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 8. — С. 16.
5. Гребеньков Г. В. Кримінально-правова верифікація категорій «предикат», «предикатний злочин», «предикативний зв'язок» із урахуванням положень формальної та математичної логіки / В. М. Павлиш, Г. В. Гребеньков, І. Ю. Карпушева // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2008. — № 4. — С. 214.
6. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П. Л. Фріс. — К. : Атіка, 2005. — С. 17.
7. Панов М. Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок / М. Панов // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 4 (23). — С. 37.
8. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. — К. : Юрінком, 1997. — С. 171.
9. Кузнецов В. В. Кримінально-правові норми про відповідальність за крадіжку як інститут кримінального законодавства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Віталій Володимирович Кузнецов. — К., 2000. — С. 53.
10. Тенчов Э. С. Институты уголовного права: система и взаимосвязь / Э. С. Тенчов // Советское государство и право. — 1986. — № 8. — С. 61.

11. Там само. — С. 62.
12. Гребеньков Г. В. Зазнач. праця. — С. 210.
13. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко [та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 3-тє вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 22.
14. Бадира В. А. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова [та ін.] ; за ред. Т. А. Денисової. — К. : Істина, 2008. — С. 21.
15. Криминологія : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. А. И. Долговой. — М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — С. 22.
16. Старков О. В. О криминопенологии / О. В. Старков. — М. : Академия МВД СССР, 1984. — С. 119—120.
17. Старков О. В. Криминологические проблемы исполнения уголовного наказания : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / О. В. Старков. — М., 1998. — С. 6.
18. Шестаков Д. А. Школа преступных подсистем (парадигма, отрасли, влияние вовне) / Д. А. Шестаков // Российский криминологический взгляд. — 2005. — № 1. — С. 46.
19. Криминологія : учеб. пособ. / под общ. ред. В. Е. Эминова. — М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — С. 64.
20. Орлов В. Н. Понятие, предмет, методы и система криминопенологии / В. Н. Орлов // Тр. юридического факультета Северо-Кавказского государственного технического ун-та. — 2004. — Вып. 6. — С. 151.
21. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія / В. К. Колпаков. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — С. 326.
22. Кодекс РФ об административных правонарушениях от 30.12.2001 г. № 195-ФЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/popular/koap/13_3.html#p223. — Назва з екрана.

Назимко Егор. Наказание как категория наук уголовно-правового цикла.

В статье исследован институт наказания как категория наук уголовно-правового цикла. Дается определение понятия «институт наказания». Подвергается характеристике уголовно-правовое, криминологическое, уголовно-исполнительное и уголовно-процессуальное обеспечение института наказания.

Ключевые слова: наука, уголовно-правовой цикл, институт наказания.

Nazymko Yegor. Punishment as a category of criminal legal science series.

The article is subjected to the institution of punishment as a category of science penal cycle. Available definition of «institution of punishment». Are determined criminal law, criminological, criminal enforcement and criminal procedure of the institute of punishment.

Key words: science, criminal law series, institute of punishment.